

*Юрій Бондаренко,
доктор педагогічних наук,
професор Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя*

Вивчення художніх творів із проявами «нейтралізованого історизму»

У давніх міфологіях зародився один із способів відтворювати історично типове. Це надання зображеним ситуаціям універсальності. Дослідник давньоруської літератури Д.Лихачов відзначив: ще в середньовіччі усталилася система художніх способів узагальнено-абстрагованого змалювання вічних явищ буття. До них він відніс молитви, проповіді, повчання. Важливого значення надавав у цьому плані алегорії та символу¹. Також вчений підкреслив, що в давньоруській літературі функціонував принцип цілісності у зображенні дійсності. Він поширювався на все, про що говорилося у тексті, починаючи від невеликих деталей, описів і закінчуючи макроісторичною картиною у хронографах, яка охоплювала час від створення світу й до днів оповідача. Про аісторизм як художній прийом в новітню добу пише Я.Поліщук, аналізуючи міфологічні особливості українського модернізму. “У сприйнятті часу література початку нашого століття наближається до фольклору, до первісної міфології. Минулі події відтворюються не у площині “колись, у певний час” та “десь, у певному місці”, але “завжди і скрізь”. Читач спостерігає “міфологічний час, що не підлягає історичній хронометрії”². Позірна відсутність історичного моменту широко представлена у змісті текстів деяких літературних родів та жанрів. Зокрема, нею часто позначена інтимна та пейзажна лірика, драма-феєрія, казка, байка. Проте брак в художній картині світу вказаної ознаки не означає, що змальовані явища позбавлені історичного підґрунтя. Навпаки, це лише

---

¹ Лихачев Д. Поэтика древнерусской литературы. – Л.: Наука, 1967. – С.285-286.

² Поліщук Я. Міфологічний горизонт українського модернізму. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. – С.216.

спосіб продемонструвати споконвічність та типовість для людського середовища проблем, поданих в літературному матеріалі. Тому, скажімо, зображене в драмі-феєрії Лесі Українки переростає локальночасовий рівень і набуває макроісторичного формату. Те ж саме стосується й повісті М.Коцюбинського „Тіні забутих предків”, де наскрізна для історії проблема взаємодії людини і природи постає поза рамками історичного зображення конкретної епохи.

Яскравим прикладом тут є й алегорія. Міфологізація дійсності завжди передбачала її використання. Ще у XVII столітті це підкреслив Дж. Віко, вважаючи, що „міфології повинні бути ... істинними алегоріями”, а вони у свою чергу „етимологією поетичної мови”³. У художньо-філософському плані це окремий спосіб підкреслити статичний з історичної точки зору характер цілого ряду явищ. Зближення міфу та алегорії підтримують не всі. Зокрема, А.Лосев вважає, що міф значно ближчий до символу, ніж до алегорії, розмежовує їх структурну природу. Проте й він визнає, що у міфах існує „алегоричний шар”⁴. І в первісному міфі, і в алегорії спостерігається цілеспрямоване уникання історичних ознак, що надає зображеному макроісторичного характеру. В алегоричних сюжетах вказаний ефект досягається тим, що “дія переноситься у світ тварин, а тварини ведуть себе, як люди: “випадок” узагальнено своєю явною нереальністю”⁵. Сказане можна проілюструвати казками І.Франка, які він створив протягом 90-х років XIX століття і які ввійшли до циклу “Коли ще звірі говорили” (за умови, якщо вивчення «Фарбованого Лиса» перенести з 5 в 10 клас і розглядати твір як політичну алегорію)⁶.

У методичному плані проблема дослідження літературних творів з проявами «нейтралізованого історизму» ще чекає ґрунтовних напрацювань. Хоча науковців, які аналізують процес вивчення відповідних жанрів, достатньо. Останнім часом з’явилися публікації

³ Віко Дж. Основания Новой науки. – М.-К.: “REFL-book” – „ИСА”, 1994. – С.145-146.

⁴ Лосев А. Философия. Мифология. Культура. – М.: Издательство политической культуры, 1991. – С.62.

⁵ Лихачев Д. Поэтика древнерусской литературы. – Л.: Наука, 1967. – С.286.

⁶ Див.: Бондаренко Ю. Алегорія тиранії в казці Івана Франка «Фарбований Лис» // Дивослово. – 2005. - №1.

А.Гурдуза, О.Прокопової, В.Прохорової, І.Ради, Т.Стамат, А.Щолок. У ряді наукових джерел робляться спроби осмислювати художній матеріал крізь призму його універсально-історичного звучання, як-от: «...вивчати фольклор – це пізнавати минуле, сучасне і майбутнє народу, бо саме фольклор – явище старе і водночас завжди нове...»⁷. О.Прокопова підкреслює, що сюжет всім відомої казки про Курочку Рябу актуальний в усі часи, оскільки має філософський зміст, який буде важливим для людства завжди. Треба відзначити, що універсалізм – одна із тих особливостей, яка в багатьох випадках дозволяє народним казкам актуалізувати вічні проблеми людства. До неї треба посилити увагу як в літературознавчому, так і в методичному аспекті.

Тому перше, що мають збагнути учні, вивчаючи твори, де відсутнє зображення конкретної історичної доби: митець відсікає конкретний суспільно-історичний змістовий пласт, щоб посилено концентрувати увагу читача виключно на зображуваних психологічних, політичних, морально-етичних явищах, які у кожному тексті свої; у такий спосіб проблематика твору ніби кристалізується, усі авторські акценти припадають саме на неї. По-друге, твори вказаної категорії спрямовані на те, щоб типізувати статичні (незмінні, повторювані) з історичної точки зору феномени, і це учні також мають засвоїти. По-третє, твори з такою картиною світу часто мають універсально-символічний характер у цілому або насичені окремими художніми елементами подібного змісту, що ускладнює їх повноцінне сприйняття школярами. Щоб вирішити названі проблеми, необхідно виробляти спеціальну методику вивчення текстів такої категорії.

У багатьох випадках виправдовує себе прийоми роботи, які допомагають «наповнити історією» урок. Сутність їх у тому, щоб унаочнити проблеми, змальовані з допомогою художньої «нейтралізації

---

⁷ Прокопова О. Космогонічні витоки української казки //Українська література в загальноосвітній школі. – 2006. - №1. – С.5.

історизму», конкретним історичним фактажем. Учитель сам або з допомогою учнів (підготовлені ними розповіді, доповіді тощо) уводить у зміст уроку інформацію, яка підтверджує статичний в історії характер відтворених автором явищ і процесів. Для цього необхідно обирати типологічно подібні дані з різних періодів існування людства. Наприклад, аналіз сцени протистояння мольфара Юри з хмарою («Тіні забутих предків» М.Коцюбинського) можна доповнити розповідями про факти, коли людина ставала сильнішою за стихію природи і навіть примушувала її собі служити. Це допомагає учням зрозуміти символізм розглядуваної сцени у повісті М.Коцюбинського, де передано одвічне прагнення людини владарювати над зовнішнім середовищем, вирватися з фізичної залежності від біосу. Хоча на уроці озвучуються не тільки позитиви у приборканні природи, але й ті трагедії, які мали місце, зокрема наслідки Чорнобильської катастрофи.

Встановити зв'язок між текстом та історичним фактажем допомагає і використання документально-публіцистичних чи літературознавчих матеріалів. Вони пояснюють суспільно-політичні, духовно-культурні чи морально-психологічні явища, змальовані в літературному творі. Робота з ними корисна насамперед тим, що дозволяє показати учням сутність піднятих письменником проблем на прикладах реальної дійсності, у документально яскравих фактах продемонструвати життєву основу зображеного. Джерельною базою для цієї діяльності є газетна та журнальна періодика, науково-публіцистичні дослідження, мемуарна та епістолярна література. Із подібною метою використовується й перегляд та обговорення документальних фільмів, у яких підняті спільні з літературним твором проблеми. Ці фільми можуть продемонструвати документальний фактаж у промовистому екранному вигляді. Їх перегляд сприяє посиленню емоційних переживань дітей, уяскравлює сприйняття учнями явищ, із якими вони зустрінуться в тексті. Наприклад, у романі А.Камю «Чума» історичні ознаки доби мінімалізовані. Чума в даному випадку – уособлення фашизму, який, за

словами письменника, ніби вірус, може прокинутися в суспільному житті в будь-який час, а не тільки в ХХ столітті. Використовуючи письмовий чи екранний документально-хронікальний матеріал, який розкриває природу й характер фашизму, словесник допомагає учням збагнути філософський зміст твору. У шкільному курсі української літератури подібних текстів немає. Проте «нейтралізацією історизму» можуть бути позначена не тільки змістова площина художнього матеріалу, але і його назва. Заголовок роману Василя Барки «Жовтий князь» виходить за контекст твору й має універсально-символічне значення голоду. Корисним є звернення вчителя до фрагментів документальних джерел подібної тематики, які не тільки розказують про недавню трагедію України, але й унаочнюють голод як лихо, у який би історичний час воно не проявлялося б.

Аналогічну роль виконує і «вписування» твору в ряд однотипних за змістом художніх текстів, але з вираженою історичною картиною світу. Це дає змогу школярам бачити широке літературне поле, на якому розроблялася певна тематика. Стає корисним прийом зіставлення між двома типами текстів. Учні проводять дослідження, як одні й ті ж теми й проблеми виражені з допомогою «позаісторичної» та історичної картини світу, у чому полягають особливості та переваги кожного зі способів. Хоча можливості для такої діяльності незначні: у шкільних програмах бракує достатньої кількості творів. Словесникам доводиться підбирати одиничні художні приклади для подібної роботи. Так, проблема роздвоєності людини між матеріальним та духовним зображена в «Лісовій пісні» Лесі Українки («позаісторична» картина) та «Марусі Чурай» Л. Костенко (історична картина), згадане вище протистояння людини й природи в «Тінях забутих предків» М.Коцюбинського («позаісторична» картина) та «Чорнобильській мадонні» І.Драча (історична картина). У процесі зіставлення школярі доходять висновку, що прийом «уникнення історизму» більш продуктивний з точки зору унаочнення споконвічності для людського суспільства означених

проблем, оскільки не вводить їх у контекст конкретної історичної ситуації. Тому і «Лісова пісня» Лесі Українки, і «Гіні забутих предків» М.Коцюбинського мають ширший макроісторичний вимір, ніж «Маруся Чурай» Л. Костенко чи «Чорнобильська мадонна» І.Драча, хоча два останні тексти його теж не позбавлені.

Якщо письменник використовує алегоричні сюжети, які мають свою історичну еволюцію, вчитель повинен показати учням і цей контекст. Розповідь словесника включає інформацію про наскрізний в історії шлях сюжету. Таким чином, перед учнями розкривається надісторичний зміст твору, що, разом з тим, дозволяє їм глибше збагнути зображені картини, авторські думки та оцінки. Скажімо, образи тирана і тиранії, прагнення незаконного владарювання дискредитовані І. Франком у декількох казкових сюжетах із циклу «Коли ще звірі говорили» («Осел і Лев», «Фарбований Лис», «Вовк вїтом», «Заєць і Медвідь»), які запозичені з фольклору різних народів та оброблені письменником. Названі сюжети фактично є світовим надбанням людства у викритті споконвічного негативного суспільного явища. Сам Франко (і ці слова обов'язково мають звучати на уроці) в передмові до циклу писав: «Отсі байки, що зібрані в тій книжечці, то старе народне добро... Оповідаючи ті байки, ми повторюємо тільки те, що перед тисячами літ повидумували мудрі люди в Вавилоні, в Єгипті, в Індії та в Греції»⁸. Отже, казки І.Франка – це мандрівні алегоричні сюжети на зразок сюжетів байкових. Вони актуальні завжди, оскільки практично в усі періоди різні народи зустрічалися з тиранією.

Важливого значення під час аналізу творів з «нейтралізованим історизмом» набуває робота з фрагментами тексту, які мають універсально-символічний характер. Ці сцени несуть важливий зміст, осмислення якого допомагає з'ясувати ідейно-тематичне спрямування всього літературного твору. У кожній з них відбито прагнення

---

⁸ Франко І. – Т.20. – С.74.

письменника продемонструвати вічні закони та закономірності, які актуальні для всіх часів, що й необхідно довести школярам. На уроці діяльність вчителя та школярів проходить декількома етапами:

1.Відбір художніх епізодів, у яких, на думку учнів, символічно виражені певні ідейні рішення письменника (наприклад, народження Мавки із верби під дією гри Лукаша, її западання в землю разом із «Тим, що в скалі сидить» у «Лісовій пісні» Лесі Українки; зустрічі Івана з міфологічними персонажами, заклинання хмари Юрою в «Тінях забутих предків» М.Коцюбинського); опанування Лисом Микитою свідомості інших звірів («Фарбований Лис» І.Франка).

2.Поглиблений аналіз фрагментів, тлумачення їх універсально-символічного змістового потенціалу.

До уваги треба брати семантичну дворівневість епізодів: у них обов'язково існує підтекстовий план, який виступає головним носієм художніх значень. На цьому етапі важливими є виразне й мовчазне читання, яке дозволяє заглибити учнів у художній твір, детальне осмислення семантики змальованих дій, процесів, явищ, мови й поведінки персонажів, фантастичних перетворень – всього того, що автор наділяє підтекстом, у якому сконцентровані його уявлення про певні феномени. Ключове місце посідає техніка «повільного» читання, яка спрямовує учнів зосереджувати увагу на мовних мікроелементах твору, досить важливих із погляду розуміння названих сцен. Ось як це відбувається на матеріалі «Лісової пісні» Лесі Українки:

Прочитайте сцену пробудження Мавки.

Що його спричинило?

Чому авторка звернулася до образу сопілки?

Що може символізувати гра Лукаша на ній?

Опишіть зображений стан природи.

Як ви розумієте зміни у ній?

Чому у вказаний момент Мавка виходить саме «з-за стовбура старої розщепленої верби півусохлої»?

Поясніть художньо-символічне значення кожного слова в названому виразі, звернувши особливу увагу на роль епітетів.

Розкрийте універсальний символізм сцени, якщо образ Мавки розглядати як складник внутрішнього світу Лукаша.

Який(і) одвічний(і) закон(и) людського буття продемонструвала Леся Українка?

Модель окресленої роботи має таку логічну основу: розшифрування мікрообразів, пояснення їх символіки дозволяє учням збагнути філософсько-історичний тип мислення письменника. У «Лісовій пісні» він має статичний характер, спрямований на відтворення проблем, які регулярно зустрічається в історії людства. У процесі аналізу драми-феєрії школярам стає зрозуміло, що образ сопілки, гра на ній Лукаша, та й не тільки вони, допомагають показати одвічний потяг людини до прекрасного, що у свою чергу пробуджує в ній світле, духовне начало, тобто Мавку. Отже, образи-персонажі, особливо міфологічні, також варті уваги з погляду їх універсально-символічного значення. Це дає право вчителю спробувати на уроках в старших класах асоціювати деякі епізоди крупних епічних творів з сюжетами байковими (про них в учнів сформовані знання з середніх класів) і запропонувати аналіз саме за жанровою схемою байки. Школярі розглядають їх як розповідну частину байки, визначають «алегоричні» значення персонажів, явища або типи людей, які вони уособлюють. Далі доцільно пропонувати учням скласти мораль до вказаних епізодів, що допомагає старшокласникам узагальнювати універсально-символічний зміст. Скажімо, алегорію сцени, коли Лукаш погнався за вогниками-Потерчатами й ледве не втопився в болоті, доцільно узагальнити так: у людині може проявлятися нестримність, стихійність, гонитва за примарним, уособлені в образах Потерчат, що здатне довести до необдуманого поведінки й навіть трагічних

наслідків; рятує Лукаша від смерті Мавка, тобто світле начало його душі, яке може гармонізувати психологічні стани й убезпечує від неприємностей; орієнтуватися на це начало й закликає Леся Українка в аналізованій сцені, як, до речі, і у всьому творі.

3.Визначення теми та ідеї художнього тексту, ролі розглянутих епізодів для їх вираження.

Прочитання літературного матеріалу саме під таким кутом тільки й дозволяє учням дати філософську оцінку текстам означеної категорії, не збитися на примітивно-реалістичне тлумачення зображеного. Неприпустимо розглядати стосунки Мавки та Лукаша, Килини та Лукаша як суто любовну колізію. Їх треба аналізувати ще й як художню модель незмінної людської драми – розчахнутості між матеріальним та духовним, змушеності робити вибір на користь одного або іншого. Щоб збагнути це, не варто зупинятися тільки на дослідженні окремо взятих уривків, оскільки герої-символи можуть проходити через увесь текст або зустрічатися в значній кількості епізодів, їхня діяльність наповнює твори системою авторських значень, яку необхідно, щоб узагальнити ідейно-тематичне спрямування твору, озвучити на уроці комплексно. Аналіз тексту повинен включати послідовне опрацювання всієї сукупності відповідних фрагментів, ролі в них персонажів, у результаті чого тільки й можна вийти на усвідомлення цілісної концепції тексту з «нейтралізованим історизмом». Окреслений режим діяльності дозволяє формувати в школярів розуміння того, що в житті людства поруч із динамічними моментами (хід подій, зміна поколінь тощо) існують ще й статичні (незмінні) явища, актуальні для всіх епох, а створена письменниками міфологічна версія буття є одним із художніх способів розкрити специфіку цих феноменів.

Посилити увагу школярів до проявів універсалізму в авторському мисленні можна й з допомогою висловів афористичного звучання, які часто наявні в текстах і унаонюють філософські сентенції письменника. У

драмі-феєрії Лесі Українки вчитель та школярі традиційно відбирають і пояснюють зміст словесних конструкцій «ну, як-таки, щоб воля – та пропала?», «зірка в серце впала», «умерти, як летюча зірка», «не зневажай душі своєї цвіту», «своїм життям до себе дорівнятись», «я в серці маю те, що не вмирає». Важливо переконати старшокласників у тому, що вказані фрази мають непроминальне значення й актуальні завжди. У контексті такої діяльності словесник сам або підготовлені учні озвучують на уроці відомі з історії чи з особистого досвіду явища, які можна означити цими мовними конструкціями. Фактичний матеріал тут може дати й розвиток літератури, зокрема біографії письменників. Скажімо, в контексті пояснення висловів «умерти, як летюча зірка» «своїм життям до себе дорівнятись», «я в серці маю те, що не вмирає» доречними є короткі повідомлення про яскраве й трагічно обірване життя Олени Теліги, Олега Ольжича, Василя Стуса та й самої Лесі Українки. А пояснюючи слова «не зневажай душі своєї цвіту», корисно згади про зруйновані таланти П.Тичини, М.Рильського, В.Сосюри, які під тиском суспільних обставин змушені були обслуговувати політичну ідеологію. І хоча вказаний матеріал ще буде вивчатися після «Лісової пісні», його можна використати у вигляді невеликих ілюстрацій.

Аналогічну спрямованість мають і творчі письмові роботи школярів, темами яких вчитель ставить наведені художні вислови. У процесі написання школярі розкривають авторську позицію стосовно піднятих проблем, аналізують конфлікт, тематику та ідейний зміст джерела, але й змушені залучати позатекстуальні знання, які здебільшого мають історичний або особистісний характер. Таким чином забезпечується вихід на усвідомлення універсальності художніх сентенцій.

Корисним є і дешифрування заголовків художніх творів. Як відомо, заголовок – сконцентрована мовна формула, що виражає ідейно-тематичне

спрямування літературного тексту. Його осмислення проходить на основі запитань:

Чому автор саме так назвав твір?

Наскільки точно назва відображає зміст тексту, його тему та ідею?

Зіставлення заголовку зі змістом твору – один із способів дати узагальнену оцінку художньому джерелу і його універсально-історичному звучанню. Наведені запитання найкраще ставити на заключних уроках вивчення твору, коли в учнів уже сформоване цілісне уявлення про нього. Після всього учні мають провести пошук історичних ситуацій, до означення яких можна використати назву тексту. Наприклад, якщо казку І.Франка «Фарбований Лис» розглянути як політичну алегорію, то у назві тексту можна побачити образ людини, котра прийшла до влади завдяки обману, містифікує в очах загалу власний позитивний політичний образ, а ще й самозванця з його намаганнями привласнити верховенство в державі.

Аналогічні методичні наслідки дає і складання школярами нових заголовків для літературних творів з «позаісторичною» картиною світу або підбір епіграфів до них. Учнівські назви – це альтернативні варіанти до авторської. Коли школярі виконують завдання, вони змушені узагальнювати ідейний зміст, знайти власну мовно-образну формулу, щоб його передати, а отже, усвідомлювати універсально-символічний зміст твору. При цьому назви творів можна й не придумувати, а знаходити в тексті авторські вислови, які могли б виконувати таку роль. Підбираючи епіграфи, найкраще послуговуватися збірниками крилатих висловів, хоча можна залучати й інші джерела – художні, наукові, публіцистичні, фольклорні, релігійні тощо. Точний підбір епіграфа школяр зробить після належного осмислення теми та ідеї твору. Усна мотивація вибору учнями обов'язкова.

Проте твори з «нейтралізованим історизмом» можуть мати не тільки універсальний, але й конкретно-історичний зміст. У казці «Фарбований Лис» можна побачити й узагальнений образ тирана, й алюзії на постать австрійського цісаря Франца І, якого у публіцистичних працях критикував

І.Франко. Отже, літературний твір, що вивчається, є відбитком суспільного й художнього світогляду письменника в певний період його життя. Тому необхідна загальна характеристика низки текстів, які виявляють творчу манеру, бачення дійсності, притаманне автору в момент роботи над твором, який учитель та учні будуть аналізувати далі. Для деяких текстів означеної категорії важливою є довідка про суспільно-історичні та культурно-історичні обставини в час написання художнього твору. Необхідність подібного роз'яснення обумовлена тим, що учням треба дати знання про події і явища, які спонукали письменника взятися за перо. Інколи відповідь на запитання, чому автор вибрав ту чи іншу тему, знаходиться в характеристиці його власної доби. Так, пропонуючи до вивчення учням драму-феєрію Лесі Українки «Лісова пісня» та повість М.Коцюбинського «Тіні забутих предків», словесник повинен розкрити особливості модернізму, у межах якого написані ці твори, і зокрема підкреслити його спрямованість на відтворення вічних проблем буття, чому прислуговується «нейтралізація історизму» як один із способів макроісторичного моделювання дійсності.

Отже, в шкільному курсі літератури можна виділити специфічну групу художніх джерел, у змістовій панорамі яких відсутні ознаки будь-якої історичної епохи. Методика роботи з ними повинна бути такою, щоб продемонструвати учням авторських статичний тип мислення, спрямований втілювати в мистецьких формах історично типові. Відповідно вся діяльність на уроці будується на декодуванні значень узагальнено-символічних образних утворень, притаманних для текстів цієї категорії, та унаочненні зв'язків між змістом текстів та реальною дійсністю, вираженою в суспільних, культурних, наукових та ін. фактах.

